

บทที่ 1

บทนำ

1. ปัญหาและความสำคัญของปัญหา

ปัจจุบันปัญหาพื้นที่ป่าของประเทศลดลงอย่างต่อเนื่อง ในปี 2541 พบว่าพื้นที่ป่าของประเทศไทยร้อยละ 25.28 ในขณะที่ภาคใต้มีร้อยละ 17.15 (สุรกานต์ โรจนไพรวงศ์, 2544 : 136 - 137) ปัญหาดังกล่าวนับเป็นปัญหาที่ประชาชนทั่วไปให้ความสนใจ เนื่องจากหากการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรป่าไม้มีมากเกินไปจะเกิดความยากลำบากที่ป่าไม้จะสามารถฟื้นฟูป่าได้เองนั้น จะมีผลกระทบที่เกิดขึ้นโดยตรงกับมนุษย์ซึ่งเป็นผู้ใช้ประโยชน์จากทรัพยากรป่าไม้ หลายหน่วยงานทั้งภาครัฐและภาคเอกชนจึงให้ความสนใจและพยายามหาแนวทางการแก้ปัญหาดังกล่าว แต่ทั้งนี้หน่วยงานเหล่านั้นยังมีทัศนะเกี่ยวกับสาเหตุของการทำลายป่าไม้ที่แตกต่างกัน ซึ่งนอกจากจะทำให้มีแนวทางการปฏิบัติที่แตกต่างกันแล้ว ยังก่อให้เกิดความขัดแย้งในการแก้ปัญหาดังกล่าวด้วย ทองโรจน์ อ่อนจันทร์ (2537) ได้ศึกษาพบว่า สาเหตุของปัญหาการทำลายทรัพยากรป่าไม้ มีแนวคิดการวิเคราะห์ 2 แนวคิด คือ แนวคิดแรก มองว่าคนที่อยู่ในพื้นที่ป่าเป็นสาเหตุสำคัญในการทำลายทรัพยากรป่าไม้ หน่วยงานหรือกลุ่มองค์กรที่มีแนวคิดดังกล่าวได้แก่ หน่วยงานภาครัฐที่มีหน้าที่ในการรับผิดชอบเกี่ยวกับการดูแลรักษาป่าไม้โดยตรง และแนวคิดที่สอง มองว่าการดูแลรักษาป่าเกิดจากการที่คนอยู่ร่วมกับป่านั้นเอง หน่วยงานหรือกลุ่มองค์กรที่มีแนวคิดดังกล่าว ได้แก่ องค์กรพัฒนาเอกชน ประชาชน และนักวิชาการบางกลุ่ม แนวทางการแก้ปัญหาในเรื่องปัญหาทรัพยากรป่าไม้ของทั้ง 2 กลุ่มจึงมีความขัดแย้งกัน แต่ทั้งนี้ยังมีแนวคิดที่เป็นการประนีประนอมกันระหว่างแนวคิดทั้ง 2 ฝ่ายเข้าด้วยกันดังเช่น โครงการพื้นที่กันชนบริเวณรอบพื้นที่อนุรักษ์ ซึ่งได้มีการวางแผนดำเนินการไว้อย่างเป็นทางการระเบียบครั้งแรกที่เขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่าห้วยขาแข้ง โดยโครงการดังกล่าวเป็นความร่วมมือระหว่างเจ้าหน้าที่ทั้งภาครัฐและเอกชน โดยมีหลักการสำคัญคือ ชาวบ้านที่เคยพึ่งพิงป่าไม้ในการยังชีพหรือหารายได้นั้นจะต้องมีกิจกรรมทดแทนซึ่งจะสร้างรายได้ สร้างงาน และยกระดับความเป็นอยู่ให้สูงขึ้น โดยไม่เบียดเบียนป่าไม้อีก

กิจกรรมหนึ่งที่สามารถนำมาใช้ทดแทนการพึ่งพิงป่าไม้ในการดำรงชีวิต คือ การท่องเที่ยวเชิงนิเวศ แนวทางการจัดการท่องเที่ยวเชิงนิเวศให้ความสำคัญกับทรัพยากรป่าไม้ในฐานะเป็นแหล่งเรียนรู้ ดังหลักการการท่องเที่ยวเชิงนิเวศซึ่งประกอบด้วย 4 องค์ประกอบดังนี้

1. องค์ประกอบด้านพื้นที่ ซึ่งต้องเป็นพื้นที่ที่เกี่ยวข้องกับธรรมชาติ
2. องค์ประกอบด้านการจัดการ จะต้องมีการจัดการที่มีผลกระทบต่อสิ่งแวดล้อมและสังคม น้อยที่สุด
3. องค์ประกอบด้านกิจกรรมและกระบวนการ จะต้องเป็นการท่องเที่ยวที่เอื้อให้เกิดกระบวนการเรียนรู้ และจะต้องสร้างความตระหนักให้เกิดขึ้นทั้งต่อนักท่องเที่ยว ประชาชนในท้องถิ่น และผู้ประกอบการที่เกี่ยวข้อง
4. องค์ประกอบด้านการมีส่วนร่วม โดยจะต้องเป็นการท่องเที่ยวที่ดำเนินถึงการมีส่วนร่วมของชุมชนท้องถิ่น (สถาบันวิจัยวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีแห่งประเทศไทย, 2540 : 2-46)

อนึ่ง การจัดการท่องเที่ยวเชิงนิเวศ เป็นผลสืบเนื่องมาจากการประชุม Earth Summit ที่กรุงริโอเดอจาเนโร ประเทศบราซิล เมื่อ วันที่ 14 มิถุนายน พ.ศ. 2535 ซึ่งมีกระแสที่เกี่ยวข้องกับการพัฒนาการท่องเที่ยว 3 ด้าน คือ

1. กระแสการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมและทรัพยากรธรรมชาติ ซึ่งหมายรวมถึงการอนุรักษ์ระบบนิเวศเพื่อคงความหลากหลายทางชีวภาพ ทั้งในระดับท้องถิ่นและระดับโลก
2. กระแสของตลาดการท่องเที่ยว ซึ่งหมายถึงมีปริมาณของนักท่องเที่ยว “แบบมีคุณภาพ” ที่ต้องการเรียนรู้ หรือมีประสบการณ์ด้านสิ่งแวดล้อม
3. กระแสการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ ในความหมายของการพัฒนาแบบมีส่วนร่วมจากประชาชนระดับรากหญ้าเพื่อบรรลุซึ่งแนวทางการพัฒนาแบบยั่งยืน (พจนานุกรม, 2541 : 20)

ปัจจุบันมีชุมชนหลายชุมชนที่ได้นำหลักการจัดการท่องเที่ยวเชิงนิเวศมาใช้ในการพัฒนาท้องถิ่น ดังเช่น ชุมชนคีรีวง ชุมชนกรุงชิง จังหวัดนครศรีธรรมราช ชุมชนบ้านห้วยอี ตำบลห้วยปูลิง จังหวัดแม่ฮ่องสอน ชุมชนดังกล่าวเป็นชุมชนที่อาศัยอยู่ในพื้นที่ที่ใกล้ชิดกับทรัพยากรป่าไม้ จากการศึกษาที่สังคมอยู่ในระหว่างความเคลือบแคลงสงสัยในวาทกรรมที่ว่าชาวบ้านผู้อยู่ใกล้ชิดกับทรัพยากรป่าไม้ เช่น ชาวเขา เป็นสาเหตุเบื้องต้นของการทำลายทรัพยากรป่าไม้ ภาวะการณดังกล่าวทำให้ชุมชนท้องถิ่นที่อยู่ใกล้ชิดกับธรรมชาติเหล่านั้น ต้องแสดงให้เห็นว่าชุมชนมีวิถีในการรักษาทรัพยากรเหล่านั้นให้เกิดความยั่งยืนได้อย่างไร การท่องเที่ยวเชิงนิเวศจึงเป็นแนวทางหนึ่งที่น่ามาใช้เป็นเครื่องมือ ทั้งนี้เพราะนอกจากการท่องเที่ยวจะสร้างรายได้ให้เกิดขึ้นภายในชุมชนโดยลดการพึ่งพิงทรัพยากรโดยตรงแล้ว การถ่ายทอดวิถีชีวิตและวัฒนธรรมของชุมชนให้บุคคลภายนอกได้เรียนรู้ ยังเป็นการเปิดโอกาสให้ชุมชนและบุคคลภายนอกได้แลกเปลี่ยนเรียนรู้ อันจะนำไป

คู่ความเข้าใจซึ่งกันและกันว่า ทั้งชุมชนท้องถิ่นและชุมชนที่มีได้อยู่ใกล้ชิดกับทรัพยากรธรรมชาติ ต่างมีความต้องการใช้ทรัพยากรป่าไม้ในฐานที่แตกต่างกัน ชุมชนที่อยู่ใกล้ชิดทรัพยากรป่าไม้มีความต้องการใช้แบบพึ่งพาโดยตรง เช่น เป็นแหล่งอาหาร ชารักษาโรค เป็นแหล่งน้ำใช้ในการเกษตร ในขณะที่ชุมชนเมืองมีความต้องการใช้ทรัพยากรในทางอ้อม เช่น เป็นแหล่งน้ำใช้ในการผลิตไฟฟ้า ดังนั้น ความเข้าใจระหว่างกันว่าหากต่างฝ่ายต่างร่วมกันอนุรักษ์ ความขัดแย้งในการใช้ทรัพยากรก็จะไม่เกิดขึ้น และการร่วมกันอนุรักษ์ทรัพยากรจะนำไปสู่การพัฒนาที่ยั่งยืน แต่ทั้งนี้หากนำการท่องเที่ยวมาใช้เป็นเครื่องมือที่จะนำไปสู่การอนุรักษ์ทรัพยากรป่าไม้ตามแนวทางดังกล่าว ยังต้องมีการจัดการการท่องเที่ยวที่เหมาะสมสอดคล้องกับวิถีชีวิตของชุมชนอีกด้วย เพื่อมิให้ผลกระทบที่จะเกิดขึ้นจากการท่องเที่ยวไปทำลายทรัพยากรเหล่านั้น ดังนั้นชุมชนจึงต้องร่วมกันหาแนวทางการจัดการท่องเที่ยวที่เหมาะสมกับบริบทของแต่ละชุมชน ทั้งนี้กลุ่มองค์กรภายนอกอาจเข้ามามีส่วนร่วมในการจัดการกระบวนการ เพื่อส่งเสริมการมีส่วนร่วมและกระบวนการเรียนรู้ในประเด็นดังกล่าวด้วย

ชุมชนตะโหมคเป็นอีกชุมชนหนึ่งที่ได้นำแนวทางการจัดการท่องเที่ยวเชิงนิเวศมาใช้เป็นเครื่องมือในการอนุรักษ์พื้นที่ป่าไม้ ทั้งนี้เนื่องจากภายหลังจากการที่ศูนย์ส่งเสริมและพัฒนาป่าชุมชนในพื้นที่แนวกันชน รอบเขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่าเขาบรรทัด ได้เข้ามาส่งเสริมและแนะนำแนวทางการจัดตั้งป่าชุมชนนั้น ประกอบกับชุมชนตะโหมคภายใต้การนำของสถานวัดได้จัดให้มีการศึกษาดูงานที่ศูนย์ศึกษาธรรมชาติป่าพรุสิรินธร จังหวัดนราธิวาส เมื่อเดือนกันยายน 2543 ภายหลังจากการศึกษาดูงานมีการสรุปผลการศึกษาดูงาน พบว่าสมาชิกชุมชนตะโหมคที่ได้ไปศึกษาดูงานมีความประทับใจในความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรธรรมชาติในศูนย์ศึกษาธรรมชาติป่าพรุสิรินธร ซึ่งมีพืชและสัตว์บางชนิด เช่น ค่างหัวหอม ที่เคยพบเห็นได้บ่อยในชุมชนตะโหมค แต่ปัจจุบันไม่สามารถพบเห็นได้อีก การประชุมสมาชิกภายในชุมชนเพื่อสอบถามความคิดเห็นในการจัดการพื้นที่อนุรักษ์ภายในชุมชนจึงเกิดขึ้น และที่ประชุมได้เสนอให้หมู่ที่ 9 เป็นพื้นที่ในการจัดตั้งป่าชุมชน เนื่องจากเขาหัวช้างเป็นพื้นที่ป่าที่อยู่ใกล้กับชุมชน อีกทั้งยังมีทวดหัวช้างซึ่งเป็นศูนย์รวมความศรัทธาของชุมชน และเขาหัวช้างยังถือเป็นสัญลักษณ์ของชุมชนตะโหมคอีกด้วย ป่าชุมชนเขาหัวช้างจึงมีการจัดตั้งอย่างเป็นทางการเมื่อวันที่ 25 กันยายน พ.ศ. 2543 กิจกรรมภายหลังจากการจัดตั้งป่าชุมชนเขาหัวช้าง คือ การจัดตั้งคณะกรรมการเพื่อทำหน้าที่ดูแลป่าชุมชน การกำหนดระเบียบข้อตกลงเบื้องต้นของป่าชุมชน และการจัดทำเส้นทางศึกษาธรรมชาติเพื่อให้เป็นแหล่งศึกษาธรรมชาติของผู้ที่สนใจมาศึกษาดูงานภายในชุมชน ทั้งนี้กิจกรรมการจัดทำเส้นทางศึกษาธรรมชาติมีวัตถุประสงค์เพื่อให้เป็นกิจกรรมที่เอื้อให้คณะกรรมการฯ สามารถดูแลป่าชุมชนได้อย่างสม่ำเสมอ และยังทำให้การอนุรักษ์เขาหัวช้างในรูปป่าชุมชนมีผลที่เป็นรูปธรรมเป็นที่ยอมรับของคนในชุมชนด้วย

(สมเกียรติ บัญชาพัฒนศักดิ์, (สัมภาษณ์) 16 เมษายน 2545) ประกอบกับในระยะต่อมาศูนย์ช่วยเหลือทางวิชาการพัฒนาชุมชนเขตที่ 9 จังหวัดยะลา ได้เข้ามาศึกษาวิจัยเรื่อง การเสริมสร้างความเข้มแข็งประชาคม ตำบลตะโหนด เพื่อกำหนดมาตรฐานคุณภาพการจัดการท่องเที่ยวเชิงอนุรักษ์ โดยการสนับสนุนของสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย แนวคิดการจัดให้ป่าชุมชนเขาหัวช้างเป็นแหล่งท่องเที่ยวเชิงนิเวศจึงเกิดขึ้น โดยมีเส้นทางศึกษาธรรมชาติเป็นกิจกรรมหนึ่งของการท่องเที่ยวเชิงนิเวศ แต่ทั้งนี้การจัดทำเส้นทางศึกษาธรรมชาติของคณะกรรมการป่าชุมชนยังขาดทักษะและประสบการณ์บางประการ ผู้วิจัยจึงสนใจศึกษาพื้นที่ดังกล่าว เนื่องจากกิจกรรมการจัดทำเส้นทางศึกษาธรรมชาติโดยการมีส่วนร่วมของชุมชนเป็นกิจกรรมที่เอื้อให้เกิดการดูแลทรัพยากรป่าไม้ ทดแทนการพึ่งพิงทรัพยากรป่าไม้โดยตรง อีกทั้งเส้นทางศึกษาธรรมชาติจะเป็นการถ่ายทอดความรู้ในเรื่องระบบนิเวศและวัฒนธรรมของชุมชนผ่านกิจกรรมดังกล่าวได้อีกด้วย ประกอบกับชุมชนตะโหนดยังมีกลุ่มองค์กรที่มีกลไกในการดูแลทรัพยากรธรรมชาติภายในชุมชน ดังนั้น ผู้วิจัยจึงกำหนดคำถามในการวิจัยดังต่อไปนี้

- การจัดทำเส้นทางศึกษาธรรมชาติโดยการมีส่วนร่วมของชุมชนมีขั้นตอนและกระบวนการอย่างไร
- ผลของขั้นตอนและกระบวนการเพื่อจัดทำเส้นทางศึกษาธรรมชาติโดยการมีส่วนร่วมของชุมชนจะเกิดผลอย่างไร

2. วัตถุประสงค์ของการศึกษา

- 2.1 เพื่อศึกษากระบวนการและระดับการมีส่วนร่วมของชุมชนในการจัดทำเส้นทางศึกษาธรรมชาติ
- 2.2 เพื่อประเมินศักยภาพของเส้นทางศึกษาธรรมชาติที่ชุมชนจัดทำ เพื่อใช้เป็นกิจกรรมหนึ่งของการท่องเที่ยวเชิงนิเวศในชุมชน

3. ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

- 3.1 ได้แนวทางในการจัดทำเส้นทางศึกษาธรรมชาติโดยชุมชนมีส่วนร่วม
- 3.2 ชุมชนได้ฝึกฝนทักษะการจัดทำเส้นทางศึกษาธรรมชาติและการสื่อความหมาย
- 3.3 เป็นแนวทางสำหรับชุมชนอื่นในการจัดทำเส้นทางศึกษาธรรมชาติเพื่อการท่องเที่ยวเชิงนิเวศต่อไป

3.4 การจัดทำเส้นทางศึกษาธรรมชาติจะเป็นแนวทางหนึ่งที่ชุมชนใช้ในการถ่ายทอดความรู้ให้กับบุคคลทั้งภายในและภายนอกชุมชน และยังเป็นช่องทางในการแลกเปลี่ยนเรียนรู้แนวทางการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติเพื่อให้เกิดความยั่งยืนได้อีกด้วย

4. ขอบเขตของการศึกษา

4.1 พื้นที่ศึกษา ตำบลตะโหมค อำเภอตะโหมค จังหวัดพัทลุง

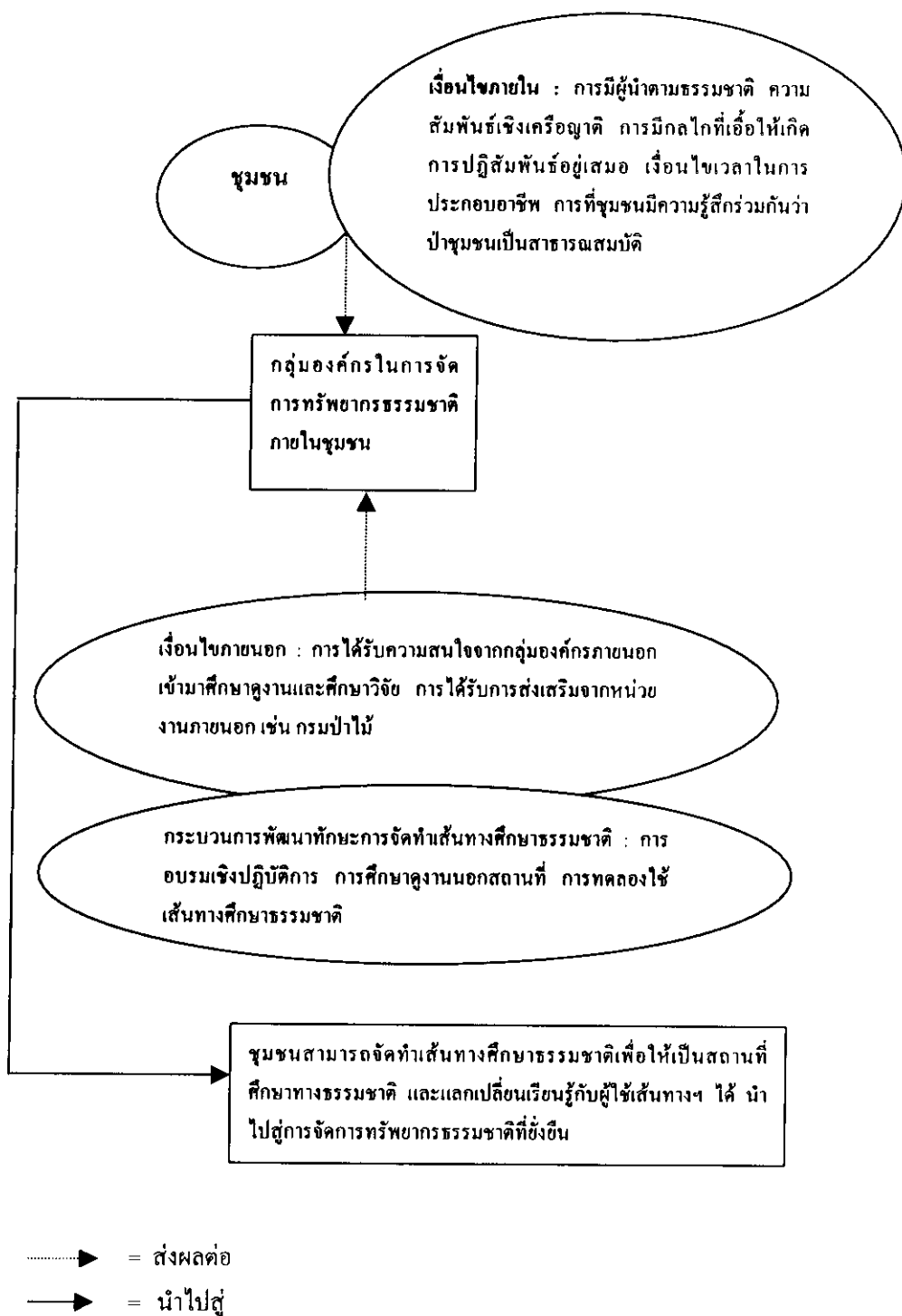
4.2 ผู้ให้ข้อมูลสำคัญ มีดังนี้

4.2.1 คณะกรรมการป่าชุมชนเขาหัวช้าง

4.2.2 คณะกรรมการสถานีวิัดตะโหมค

5. กรอบแนวคิดในการศึกษา

การศึกษาวิจัยในครั้งนี้ มีกรอบแนวคิดในการศึกษา คือ กระบวนการจัดทำเส้นทางศึกษาธรรมชาติภายในป่าชุมชนเขาหัวช้าง มีแนวทางการจัดทำอย่างไร และมีเงื่อนไขใดที่ส่งผลต่อการมีส่วนร่วมของชุมชนในกิจกรรมดังกล่าว ทั้งนี้ผู้วิจัยได้กำหนดกิจกรรมเพื่อพัฒนาทักษะในการจัดทำเส้นทางศึกษาธรรมชาติ คือ การอบรมเชิงปฏิบัติการ การศึกษาดูงานนอกสถานที่ และการทดลองใช้เส้นทางศึกษาธรรมชาติ โดยในแต่ละขั้นตอนจะมีการประชุมกลุ่มย่อยเพื่อหาแนวทางการดำเนินงานและสรุปผลการดำเนินงาน ดังภาพประกอบ 1

ภาพประกอบ 1 กรอบแนวคิดในการศึกษา

6. นิยามศัพท์เฉพาะ

เส้นทางศึกษาธรรมชาติ หมายถึง เส้นทางเดินในพื้นที่อนุรักษ์ ซึ่งประกอบด้วยอุปกรณ์การสื่อความหมาย เช่น ป้ายสื่อความหมาย แผนที่แสดงเส้นทางศึกษาธรรมชาติ รวมทั้งอุปกรณ์อำนวยความสะดวก เช่น เก้าอี้สำหรับนั่งพัก โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อเป็นแหล่งเรียนรู้ทางธรรมชาติ ทั้งนี้เส้นทางศึกษาธรรมชาติป่าชุมชนเขาหัวช้าง เป็นเส้นทางที่มีผู้สื่อความหมายเป็นผู้นำเดินศึกษาธรรมชาติ

ป่าชุมชน หมายถึง พื้นที่ป่าของชุมชนที่ชุมชนมีการรวมกลุ่มกันจัดตั้งขึ้น มีวัตถุประสงค์เพื่อการอนุรักษ์ให้เป็นที่อยู่อาศัยของสัตว์ เป็นแหล่งเรียนรู้ และเป็นแหล่งต้นน้ำลำธาร โดยมีการจัดตั้งป่าชุมชนตามระเบียบของการจัดตั้งป่าชุมชน

ระดับการมีส่วนร่วม หมายถึง การที่ชุมชนมีส่วนร่วมในขั้นตอนต่าง ๆ ดังนี้ (1) การรับรู้ข้อมูลข่าวสาร (2) การเสนอข้อมูลความคิดเห็น (3) การแลกเปลี่ยนข้อมูลความคิดเห็น (4) การเจรจาต่อรอง (5) การมีส่วนร่วมในการตัดสินใจในบางขั้นตอน (6) การมีส่วนร่วมในการตัดสินใจในทุกขั้นตอน (7) การมีส่วนร่วมในการปฏิบัติการ (8) การมีส่วนร่วมในการประเมินผล (โรจน์จรรย์ คำนวณวิศวี, 2542 : 4-12) ทั้งนี้ การมีส่วนร่วมในขั้นตอนต่าง ๆ ทั้ง 8 ขั้นตอนนั้น มิได้พิจารณา “ปริมาณ” ของ “ระดับ” การมีส่วนร่วม แต่พิจารณา “คุณภาพ” ของการเข้าร่วมในแต่ละขั้นตอน

คณะกรรมการป่าชุมชน หมายถึง คณะกรรมการป่าชุมชนเขาหัวช้าง ซึ่งประกอบด้วย คณะกรรมการที่ปรึกษา และคณะกรรมการฝ่ายบริหาร โดยคณะกรรมการฝ่ายบริหารแบ่งออกเป็น 2 กลุ่ม คือ คณะกรรมการฝ่ายประชาสัมพันธ์ และคณะกรรมการฝ่ายบริหารที่ทำหน้าที่ตรวจตราและพัฒนาป่าชุมชน

ชุมชน หมายถึง กลุ่มคนที่รวมตัวกันด้วยความสัมพันธ์ในระบบเครือญาติ มีการช่วยเหลือกันตามค่านิยมทางศาสนาธรรม (อานันท์ กาญจนพันธ์, 2544 :155)